Szilágyi Ferenc

ÉSZREVÉTELEK ÉS KIEGÉSZÍTÉSEK KILIÁN ISTVÁN KÖZLÉSÉHEZ

A Csokonai kritikai kiadás munkái során sajnálattal kellett tudomásul vennünk, hogy az érdemes Csokonai-kutató, Gulyás József, Puky István nagyértékű másolatos kötetéből több olyan Csokonai-műről adott hírt, amelyeket később nem tett közzé.[1] A *Mercato Piattza*, a *Szent Antal* (Nápolyról) s *A spanyol király esküje* című prózai munkákról csak annyit jegyzett meg, hogy azok „Csokonai földrajzi tanulmányainak gyümölcsei".[2] Ezek valószínűleg csak földrajzi kivonatok voltak.

A fentieken kívül „négy fellengző levél"-ről is hírt adott, ezzel a megjegyzéssel: „Valószínűleg Csokonaihoz szólnak, de ez nem bizonyos. Keltét csak kettőnek ismerjük, íróját csak az egyiknek (Kiss Imre); egy másik alatt N. S. betűk olvashatók. Csokonaira vonatkozólag nem nyujtanak semmi érdekeset."[3]

A Puky másolta „Gesztelyi-kódex" különlegesen fontos számunkra, mivel a debreceni költő legradikálisabb műveit őrizte meg: *A természeti morál* címen ismert d'Holbach-fordítását s *A' Szamár és a' Szarvas* c. dialógusát, amely föltehetőleg szintén franciából készített fordítás.[4]

A „sárga színű, bőrkötéses kéziratos kötet"-ben maradt fenn a költő *Oh szegény Országunk!* kezdetű lázadó, kuruc hangú verse, valamint *Nézd el a' hangos filoméla...* kezdetű epigrammája, amellyel a felvilágosodást, s föltehetőleg annak egyik vezéralakját, Kazinczyt köszöntötte. De a Puky másolatában fennmaradt nyolc levél is Csokonai kritikus időszakából – 1795–96-ból – maradt ránk, s így érdekesen világítanak bele a vérmezői katasztrófa nyomán kialakult lelkiállapotába. (Sokat mond az is, hogy az ismert címzettű levelek közt Bessenyei Sándorhoz és Berzeviczy Gergelyhez szólok is akadnak.)

De a kódexnek Gulyás által említett többi Csokonai-versei is többnyire mind olyanok, hogy vagy politikai vagy erkölcsi merészségük miatt nem kerülhettek korábban sajtó alá. Ezek a következők: *A szabadsághoz, Thais, Herkules és Ámor, Generál Hoche halálára, Fannius (A zarándok), Kazinczyhoz, mikor kiszabadult, Militat omnis amans, A Fársáng búcsúzó szavai, Czinderi sírja felett.*[5]

Mindezt igazolja Pukynak Csokonai anyjához 1805. aug. 22-én küldött jegyzéke is a költőnek nála őrzött műveiről.[6] E jegyzéken szerepel *A' Szamár és a' Szarvas* c. dialógus is, amelyről Puky megjegyezte, hogy „ennek kinyomtatását a mostani és múlt század környül allasi meg nem engedik. –"[7]

Mindezeket azért jó tudnunk, hogy lássuk: Puky határozott céllal elsősorban olyan műveket másolt le – s ez vonatkozik a levelekre is! –, amelyekről föltételezhető volt, hogy a költő óvatosságból megsemmisíti őket. S ebben van Puky gyűjteményének különleges értéke. (*A' Szamár és a' Szarvas*-t s *A természeti morál*-t még művei első, 1795-i címjegyzékéről is szinte az olvashatatlanságig törölte a költő.)[8]

Magam is megfordultam Gesztelyen 1973 őszén, de egy érdekes helyi Csokonai–Lavotta-anekdotán kívül[9] mást már nem találhattam.

Érthető örömmel vettem a hírt Kilián István kollégámtól, hogy megtalálta Gulyás József hagyatékában azt a négy levelet, amely annak idején nem került kiadásra.

Hogy a legvégén kezdjük: ha a levelekről kiderülne, hogy egyiket sem Csokonai írta, ill. nem ő a címzettje egyiknek sem, akkor is volna egy értéke a fölfedezésnek: a *Generál Hoche halálára* c.

[1] Ld. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények. I. Bp. 1975. 115. A következőkben: ÖM. I.
[2] ItK 1936. 86.
[3] I. h.
[4] Vö. SZILÁGYI F.: Csokonai kapcsolatai a magyar jakobinus mozgalommal. It 1973. 833 kk.
[5] Vö. ItK 1936. 86.
[6] Ld. Csokonai emlékek. Bp. 1960. 218–219. A következőkben: CsEml.
[7] CsEml. 219.
[8] Ld. ÖM. I. 212.
[9] Ld. ItK 1975. 320.

vers elfeledett kísérősorai, amelyek Csokonai rejtett, igazi politikai meggyőződésébe világítanak bele, nagyon tanulságosan.[10a]

„az uralkodó osztálynak szánt *Alkalmatosságra Irt Versei* közé is odacsúsztatja egy 1797-es epigrammáját, *Generál Hoche halálára,* amely szerint ez a fiatal vezér, »Bonaparte barátja«, még fölül is múlja »Görögország s Róma vitézit« csupán évei számában marad mögöttük. Költőnk politikai hovatartozandóságáról, *ha szíve szerint nyilatkozhat,* kell-e világosabb vallomás?" – írta Juhász Géza.[10] Pedig ő nem ismerte Csokonainak a vershez fűzött jegyzetét: „Bonaparté-Baráttság! két jól tévője a' szenyvedő emberiségnek!!" S írta ezt akkor, 1797-ben, mikor a magyar nemesség fölkelést szervezett a Habsburg-birodalom oldalán a francia forradalom és Napóleon ellen. Bizony ez a megjegyzés nagyon is „ellentétben van a Karnyónéban hangoztatott elvekkel" – amint Gulyás József megjegyezte. Csakhogy nem szabad elfelednünk, hogy a *Karnyóné* 1799. szept. 1-én megtartott nyilvános iskolai előadásra készült, ahol jóvá kellett tennie a költőnek azt, hogy néhány hónappal korábban, 1799 júliusában, a *Cultura* előadásán – ugyancsak a nyilvánosság előtt – a tiltott Rákóczi-nótát énekeltette tanítványaival.[11]

S ezt máskor is tekintetbe kellene venni, ha a költő meggyőződés nélküli kényszerű alkalmi versezeteiről s titkolt, igazi meggyőződéséről helyesen akarunk ítélni. Ami most már a leveleket illeti:

1. Az első levél írója a névbetűk szerint bizonyára maga Puky István volt. Hogy miért őrizte meg ezt a – tartalmában nem jelentős – levélkét, annak személyes oka lehetett: egy számára feledhetetlen barátságnak volt korai dokumentuma. Valószínű, hogy Csokonainak szólt, s ha nem, akkor föltehetően valamely közös barátjuknak. Az utóbbi esetben az *M* esetleg Csokonai keresztnevének rövidítése.

Ami némileg kérdésessé teszi, hogy Csokonai a címzett, az a levélnek következő mondata: „Ha szinte az környülállások tavaji [tehát 1795-i!] edjütt létünkor meg tagadták-is tőlem esmeretségedet, még-is barátim jóságok meg esmertettek, nevelni kívánván boldogságomat." A kissé homályos mondat körülbelül ezt jelentheti mai nyelven, hogy az elmúlt évben valamilyen közös megmozduláson – „rendezvényen" – voltak jelen mindketten, de ott nem válthattak egymással szót, nem ismerkedhettek meg személyesen, de barátai segítségével mégis sor került (utóbb) a személyes ismeretségre.

Éppen Kilián István, Puky István életének kutatója írja, hogy Puky és Csokonai barátságának első nyomai a költő sárospataki tartózkodásától (1795. dec. 21.) datálhatók s ugyanő említi, hogy „úgy tűnik, hogy ez a baráti kapcsolat sokkal régebbi keletű." Ha ez valóban így volna, akkor – tartalmi okokból – e levélnek nem lehet Csokonai a címzettje. Míg azonban erre vonatkozóan nincsenek döntő adataink, nem zárhatjuk ki ezt a lehetőséget sem.

2. A Kis Imre nevével jegyzett 2. levél a költő közeli, bizalmas barátjától származik, akihez *Salétrom inspector Kiss Imre úrhoz* című hattyúdalát írta. Tartalmilag ez sem különleges, csak mint szenvedélyes baráti vallomás fontos – s így lehetett fontos Puky István számára is, azért másolta le. A címzett vagy maga Puky, vagy Csokonai lehet. Akármelyikőjük is: azt bizonyítja, hogy Kiss Imre beletartozott abba a szoros, bizalmas baráti körbe, amelynek tagjait összekapcsolta többek között a jakobinus mozgalommal való titkos kapcsolat illetőleg rokonszenv is.

Kiss Imre (1775–1831) életéről keveset tudunk, de hogy Csokonai legbizalmasabb baráti köréhez tartozott, azt már Domby följegyezte: „a' millyen nagyon elvonta magát az emberektől átaljába . . . annyira ragaszkodott más felől az ő egynehány Barátihoz, kik az ő vége felé leginkább Kiss Imre Saletrom Inspector, Fazekas Hadnagy, és Nagy Gábor Urak vóltak Debreczenbenn."[12]

Azt is tudjuk, hogy Kiss Imre maga is írogatott verseket[13] de aligha ez volt az alapja barátságuknak, sokkal inkább: közös világlátásuk, politikai felfogásuk.

Maga az is sokat mond, hogy Vay Miklós tábornok mellett volt a salétromfőzés felügyelője Debrecenben, s a nagyműveltségű dandártábornok Vay Ádám kuruc főkapitány leszármazottja volt, s

[10a] E kísérősorokat majd száz éve Abafi már közreadta egy „egykorú másolatú csekély füzet"-ből, amelyről kétségtelenül megállapítható, hogy a Gesztelyi-kódex volt a forrása (l. Figyelő. 1881 [X.] 307.), a kutatás azonban megfeledkezett róla.

[10] ItK 1966. 401. Vö. Uő. Alföld, 1965. 9. sz. 76.

[11] Vö. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: A drámaíró Csokonai Bp. 1956. IF. 5. sz. 54., 76.

[12] DOMBY Márton: Csokonai V. Mihály élete. Pesten. 1817. 39.

[13] Ld. SZINNYEI: MÍrók. VI. 299.

egy éles hangú országgyűlési felszólása miatt a császár rangjától is megfosztotta. (Bár a rendek követelésére utóbb visszaadta.)

Vay Miklóssal Csokonai is kapcsolatban állt: ismerjük hozzá írt levelét és alkalmi versét.[14]

Annak, hogy Kiss Imre társaságában Csokonai őszintén meg mert nyilatkozni, bizonyítéka, hogy 1804. nov. 5-én Imre napra írt verséből négy sort a vers címzettje – nyilván politikai óvatosságból – elhagyott.[15] Hogy mire vonatkozhatott az elhangzott négy sor, arra csak következtethetünk a versből, amelynek elején a költő irtózva lép a „halál műhelyébe", a salétromfőző telepre, ahol „kádra vagynak szűrve a halálok", s ahol azt a „cúkort" öntik kristályba, „Melly keserves ízt hágy a népbe s királyba."

Alkalmasint a gyilkos vérontó hódító háborúk s a népeket hódoltató zsarnokság ellen fakadt ki a humanista költő, ahogy közvetlenül ezt megelőző versének, a *Főhadnagy Fazekas úrhoz* címen ismert köszöntőnek kihagyott négy sora is erről szólhatott.

S az utóbbira vonatkozóan vannak kézzelfogható adataink is. A versnek ugyanis a debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtárában őrzött eredeti kéziratában mottó is található, mégpedig Kleistből:

Wo hilfst mit freudigem Blick, vom
Dunst der Ehre betrunken,
Mit Ordensketten beschwert, ge-
krönte Henker zu scheun?
Kleist[16]

Ismeretlen szerzőtől származó fordítását a Kollégium 1973. évi Csokonai-kiállításán így olvashattuk:

Mit ér nyájas arcot vágva
rangod gőzétől részegülten
Rendi-bilincsek között
koronás hóhérokat imádni?

De megvan Csokonai művészi fordításában is, a Kleistből átültetett *A csendes élet* című versben, amelynek eredeti címe ez volt: *Óda Kapitány Bessenyei Sándor Úrhoz*[17]. Ott így található:

Mit használ, mikor a hadi
Tisztesség szesze részegít?
S ordó lántzok alatt gebedsz
Vidámon iszonyodni
A koszorút viselő bakóktól?[18]

Már a *„koszorús"* is elég szépítés volt a *koronás* helyett, de végén jobbnak látszott az egész részletet elhagyni.

A „koronás hóhérok" elég sokat elárul, mi lehetett az elhagyott négy sorban, s egyben azt is sejteti: mi lehetett a Kiss Imrének szóló vers soraiban. Egyszersmind – akárcsak a *Generál Hoche halálára* c. epigramma – arra is figyelmeztet: hol kell az igazi Csokonait keresnünk.

Mármost, ami számunkra lényeges Kiss Imre kiadatlan leveléből: 1796 júniusában, a vérmezői tragédia első évfordulóján írta, s a maga 21 évével szenvedélyes hitet tesz a címzetthez fűződő barátsága mellett.

Hogy Puky vagy Csokonai volt-e a címzett, teljes határozottsággal nem dönthető el, de ez nem is olyan lényeges; a fontos az, hogy Kiss Imre is – már közvetlenül a jakobinus mozgalom bukását

[14] L. Csokonai minden munkája. Bp. 1973. I, 635, II, 958–959.

[15] A vers Kiss Imre másolatában maradt ránk. Ld. ÖM. I, 118. s az Alkalmatosságra írt versekben (176–177) is így, hiányosan jelent meg.

[16] L. a Kollégium Nagykönyvtárában R. 556. 3. jelzet alatt, az 1/a oldalon. Az autográf tisztázatban így található a vers címe: *„FAZEKAS DRUSZÁNAK* Csokonai Mihály mk. Máj. 15dik. 1804." (vö. ÖM, I, 173.)

[17] L. ÖM. I, 122.

[18] Az MM.-ben (I, 1089) „koszorús bakok" olvashatók – azaz szabályszerű *bak*lövés történt.

követő politikai válság évében – Csokonai és Puky legbizalmasabb baráti köréhez tartozott. S ez újabb ok arra, hogy tovább kutassuk ennek az önzetlen barátnak az életét, aki a *Lilla*-kötet kiadásának gondját is magára vette s később Kazinczyval is baráti kapcsolatba került.

3. Legérdekesebb s legfontosabb számunkra a harmadik levél, az, amelyikről már Gulyás megjegyezte, hogy „Lehet Csok. levele is."

Ez a levél tartalmában, stílusában is eltér az előző kettőtől.

A Csokonaira – különösen 1795–96 táján – oly jellemző, szinte érzelmes, érzékeny panasz csap ki belőle, az elárult, elhagyott baráté, aki „szomorú melancholia közt" emlékezik – s emlékeztet – elhidegült barátságuk kezdetére.

Könnyen ráismerhetünk arra a megbántott emberre, akitől kicsapatása után barátai is elfordultak, akivel hivatalosan megtiltották az érintkezést a Kollégium diákjainak. Olvassunk csak bele iskolai búcsúbeszédébe s 1795–96-ból származó indulatos, földúlt hangú leveleibe: nemcsak alaphangját találjuk meg ott a gesztelyi levélnek, hanem annak Csokonaira oly jellemző kifejezéseit, fordulatait is: *hizelkedem magamnak; kevély embertelenség; sárga irígység; szomorú fellegek; szomorúság felhői; leg szentebb óráim; halaván hóld; hamar el mulandó boldogságom; csendes meg elégedés; tiszta barátttság édessége; A barátságnak leg szentebb kötelei; szomorúságomnak kedvetlen bilincsei; két eggyé lett szív; andalgó képzelődések; meg petsételt szeretet; a barátság leg szentebb óltára; meg zabolázott indúlat* s maga a levélzáró formula: *Élj szerencsésen . . . és szeresd a' ki téged szeret* – mind oly ismerősek Csokonai olvasói előtt.

De nem árt talán néhány kézzelfoghatóbb bizonyíték sem!

A *szomorú fellegek*-hez, s *szomorúság felhői*-hez, amelyek *gyászosabb színnel vonták be ki derűlni akaró egét*, hadd jegyezzük meg, hogy a hirtelen beborult derült éggel festi a maga kétségbeesett helyzetét Nagy Gábornak írt közel egykorú levelében is, amelyben kicsapatása és meghurcoltatása szomorú körülményeit adja elő: *„Setét felhő emelkedik* a hegyek közűl . . . *fekete szárnyaival elfogja a fényt . . ."*[19] S *Az én életem* című melankolikus számvetésében is ifjúsága *bé-borult egét* s a *sóhajtásaiból öszve sűrűdt felleg*-et emlegeti.[20]

A *halaván hóld*-nál már Gulyás József is utalt a versbeli párhuzamra („l. a *Siralom* c. verset"), de prózából is idézhetjük: *A bagoly és a kócsag* c. dialógusában a Kócsag a *szelíd hóld halaván világá*-t említi.[21]

A *csendes meg elégedés* s a *komor hajlék* képzetéhez tökéletes párhuzamot találunk a szintén válságos hangulatban írt *Tempefői*-ben: „ezzel az ajándékkal térek vissza *komor lakóhelyembe, édes megelégedéssel.*[22] Ugyanott – a levéllel pontosan egyezően – a „Kedvetlen magánosságomnak *komor hajléka*" is előfordul.[23]

A levélben háromszor is fölbukkanó *tiszta barátság* is állandó jellemző kifejezése Csokonai stílusának: *„Tiszta barátsággal"* zárja pl. Kőrösi Jánosnak szóló levelét is.[24]

A *szomorú melancholia* versbeli párhuzama a *bús melencholia A vidám természetű poétá*-ban, a *barátság leg szentebb óltára* kifejezés pedig éppen a Puky által megőrzött, Nagy Gábornak szóló egykorú levélben fordul elő: „Fogjunk kezet, bóldogabb halandók! egymással *a barátság* s az emberiség *felséges óltára* előtt . . ."[25]

Az *Élj szerencsésen . . . és szeresd a' ki téged szeret* levélzárás is teljesen Csokonai sajátja.

Ismeretlen barátjának szóló 1796 tájáról fennmaradt – szintén Puky által megőrzött – levelét is így zárja: *Élj szerencsésen.*[26] 1795 augusztusában Gáspár Pálhoz írt levelének is ez a záró mondata: *Éljen vigann és szeressen.*[27] Pukytól és családjától szintén így búcsúzik el 1800-ban: *„Éljetek kedvesseim! s tovább is szeressetek!"*[28]

[19] MM. II, 807.
[20] Ld. Kort 1973. (11. sz.) 1707.
[21] MM. II, 10.
[22] MM. II, 266.
[23] MM. II, 288.
[24] MM. II, 890.
[25] MM. II, 814.
[26] MM. II, 817.
[27] MM. II, 807.
[28] MM. II, 861.

S hattyúdalának, a rézmetsző diákokhoz szóló 1804. dec. 10-én kelt levelének – utolsó fennmaradt írásának – is ez a záró formulája: „Isten hozzátok! *ne szűnjetek meg szeretni, aki titeket halálig fog szeretni.*"[29]

Talán e párhuzamok is meggyőzhetnek arról, hogy újabb ismeretlen Csokonai-levelet másolt le Gulyás József s fedezett föl most szerencsés kézzel Kilián István. (Szinte minden Csokonaira emlékeztető kifejezésnek meg lehet találni párhuzamait a költő műveiben.)

A levél mondanivalója is híven illeszkedik a költő életrajzához s azokhoz a levelekhez, amelyeket e válságos – 1795–96-i – korszakából Puky lemásolt s Gulyás már korábban nyilvánosságra hozott.

Azt a lelkiállapotot festi ez a levél is, amelynek közel egykorú nagy versében, *A füredi parton* című elégiájában így adott hangot:

Akik régen jó barátim voltak,
Még felkőltek ellenem,
Üldözőim pártjához hajoltak:
Óh, miket kell érzenem . . .

De van egy olyan részlete is a levélnek, amely elgondolkoztató: a *„halaván hóldtúl meg világosíttatott éjszaká"*-t tanúul hívó bekezdés ez, amely szerint a holdfényes első találkozás készítette elő a levélíró váratlan szerencséjét s hamar elmúlt boldogságát.

Fölmerül a kérdés: nem nőt kell-e keresnünk a levél ismeretlen címzettjében? Hiszen a továbbiakban is „a' *leghatalmasabb tűz*"-ről s a megígért és „meg petsételt *szeretet*"-ről van szó, s később is a „barátság *tüze*"-ről.

Márpedig tudjuk, hogy Csokonai a szerelem fogalmára gyakran a *szeretet* szót használta; így a szerelmet magasztaló prózai ditirambusának is *A szeretet* a címe, s ebben éppen a szeretet „hatalmas tüz"-éről ír: *„Hatalmas szeretet!* Te oltottad be minden állatnak szívébe a te nemes *tüzedet* . . ."[30]

Egy szerelmes levelét már Gulyás is közölte Puky István gyűjteményéből, amelyben *„élete szerencséjé*"-ről[31] ír (ahogy itt is a „leg szentebb órái"-t említi, melyek *„leg szerencsésebb* s leg szerencsételenebb barátságuk"-nak voltak eszközei). Vargha Balázs ezt a cím és keltezés nélküli levelet a „Rozáliának" szólók közé, az 1794. évhez sorolta.

Mivel Puky zömében 1796 táján írt leveleket másolt le s őrzött meg: fölmerül a gyanú, nem 1796-ból származott-e a Vargha által 1794-re datált levél is s nem ugyanaz a hölgy volt-e a címzettje, mint akihez a most közölt levél szól?

Olyan kérdés, amelyre egyelőre igen nehéz megnyugtató választ találni.

Az azonban – elsősorban a levél stílusából – bizonyosnak látszik, hogy Csokonai eddig ismeretlen levelét tartjuk kezünkben.

4. A negyedik levél kevesebb találgatásra ad okot: névbetűi s tartalma szinte bizonyossá teszik, hogy írója Nagy Sámuel, Csokonai baráti körének egyik legbensőbb tagja, akiről éppen e válságos időszakában – egy Puky által lemásolt levelében is – igen meleg hangon emlékezett meg a költő. A Bessenyei Sándornak szóló levélben ezt írta: „ha a' túlsó Szigetbe B . . . lakna és N . . . S . . . úgy a' Gessner első hajósának csodáját meg haladnánk . . ."[32] Hogy itt csakugyan Nagy Sámuelről van szó, azt bizonyíthatja, hogy a levélben említett Gessner-művet éppen Nagy Sámuel fordította magyarra, amikor – nem sokkal Csokonai után – külföldi akadémiákra készülve előbb Iglón német szót tanult. (Különben Csokonai is odafelé igyekezett: Kövy Sándor professzor 1796. júl. 12-én kelt bizonyítványa szerint azért távozott el Patakról, hogy „a német nyelvben gyakorolja magát és – ha alkalma nyílik – Lőcsén joggyakorlatot folytasson."[33] Nagy Sámuel névtelenül megjelent Gessner-fordításának *Dafnis* és *Az első hajós.* Gesznerből. Pozsonyban, 1797.) Iglóban kelt az ajánlása, 1797. júl. 8-án. S ez

[29] MM. II, 1001.
[30] MM. II, 77.
[31] MM. II, 784.
[32] ItK 1936. 468. Az MM. a rövidítéseket feloldva közölte.
[33] CsEml. 71.

az ajánlás is igen sokatmondó: „Tekintetes Nemes és Nemzetes született Abaffy Anna kis-asszonynak, Tekintetes Nemes és Vitézlő Berzevitzy Pál Úr hitvesének, nékem különös jó asszonyomnak."

Abaffy Anna nem volt más, mint a Martinovics-per vádlottjának, a radikális *Vox clamantis*-t szerző Abaffy Ferencnek a leánya, férje, Berzeviczy Pál pedig a Martinovics-per gyanúsítottjának, Berzeviczy Gergelynek rokonságához tartozott.[34]

S a kör itt ismét érdekesen zárul: Csokonainak éppen Puky által lemásolt 1795–1796-i írásai között maradt fönn egy „Berzeviczi consiliarius úrnak" (= Berzeviczy Gergelynek) szóló vallomás értékű levele, amely nemcsak bizalmas kapcsolatukra vet fényt, hanem a levélíró Csokonai politikai felfogására is;[35] ugyanitt maradt fenn másolatban debreceni bizalmas barátjának, Nagy Gábornak küldött levele is, amelyben ez a fontos részlet található: „Tiszteld édes Barátom P–I–Urat, és e'jó szívű Tudós Hazafinak ajánlj kedves emlékezetébe – Ha valamely Nagy személy csak emlékezék is róllunk, azonnal vigadunk szerentsénken, és ha eggy homályos Ifiú vagy eggy kis emberke tisztel-is, hidegen gondolkozunk. Ha A – fi Ur ilyen vólna, hidd el én sem említeném, ha mindjárt excellentiás Ur volna-is, de minthogy ember és filosofus, 's vélem edjütt a' Természetnek leg szentebb Istenét imádja, bátorkodom általad béjelenteni, hoggy érdemeit tisztelem! –"[36] Csokonai minden munkájának idézett kiadása az első névbetűket feloldotta, *Puky István* nevét írva be (aligha helyesen), az *A – fi* rövidítést azonban feloldatlanul hagyta. Pedig nem lehet más, mint *Abaffy Ferenc*, a radikális gondolkozású Árva megyei alispán, a jakobinus mozgalom vádlottja.

Mindezek a nevek jól jelzik azt a kört, amelyhez Csokonai és legbelsőbb hívei – Nagy Sámuel, Nagy Gábor, Kiss Imre – 1795–96-ban tartoztak, s amely felé most – a mozgalom bukása után – mindannyian ösztönösen tájékozódtak. (Már ti. azokhoz a szerencsésebb sorsú főrangúakhoz, akik kiláboltak valahogy a gyanúsításból.)

Az is kiderül Nagy Sámuel ajánlásából, hogy kik voltak Berzeviczy Pál és Abaffy Anna gyermekei: „Élj *Asszonyom* szerentséssen nagy *tekintetű* Férjeddel 's kedves Emiljeddel, 'Sofiddal, és Klementináddal!!!"

Ez is sokat mond!

A Rousseau-rajongó Kazinczyról tudjuk, hogy megfogadta, ha valaha fia lesz, eszményképe művéről Emilnek fogja nevezni, s azt is megjegyezte róla Cserey Farkasnak írt levelében, 1807-ben, hogy „Ezt a' Rousseau Emiljétől való írtózás teszi illy botránkozó névvé."[37]

Nos, Berzeviczyék fiúgyermeke ezt a „botránkozó" nevet viselte, leányuk pedig az *Émile* hősnőjének, *Sophie*-nak nevét.

Mindezek a kapcsolatok igen fontosak Csokonai és Nagy Sámuel 1795/96-i szoros, bizalmas barátságának megértése szempontjából, bár barátságuk – irodalmi együttműködésük – ennél jóval korábbi keletű. Ismeretes, hogy Nagy 1793-ban magyarra fordította Heinrich Sander fiziko-teológiai természetrajzi munkáját, *Az Istennek jósága és böltsessége a természetben* (Pozsony és Komárom, 1794.) címmel, amelyhez Csokonai írta a bevezető verset (*[Nagy Sámuelhez]*). Együttműködésükre s irodalmi, világnézeti tájékozódásukra jellemző, hogy a fordítást Kazinczynak ajánlották[38], ami miatt nem kis nyugtalanságba estek, mikor 1794 decemberében a széphalmi írót elfogták. (Az 1798-i második kiadásból el is maradt az ajánlás.)

1794 tavaszán a Magyar Hírmondó névtelen tudósítása (föltehetően Kazinczy rokonának, Domokos Lajosnak írása) együtt mutatta be Nagy Sámuelt és Csokonait, a magyar ifjúságnak „ezen két nagyot mutató zsengéjét"[39], megjegyezve az előbbiről, hogy „Ebből nagy philosophust lehet várni" s hogy: „Őtet nagy emberek betsülik."

A „nagy emberek" bizonyára Kazinczyra célzott, aki 1793 júliusában azt írta Kis Jánosnak Csokonai debreceni barátjáról: „Ez a' szeretetreméltó ember Aprilisban írt nekem először, 's első levelében az a' kérés vala, hogy engedjem meg néki, hogy ő egy munkáját, Sander v. der Weisheit u. Güte Gottes in der Natur (nb. ő ezt a' Magyar fordításban így nevezi: *Rend a' természetbenn;* –

[34] BENDA Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. III. Bp. 1952. 122., 153.
[35] ItK 1936. 470., ill. MM. II, 811–812.
[36] ItK 1936. 471., ill. MM. II, 813.
[37] KazLev. V, 36.
[38] Vö. KazLev. II, 298.
[39] Ld. CsEml. 184–185.

Barátom, mit sejdítessz? – Jer, hadd öleljelek-meg, hadd szorítsalak szívemre! –) nékem dedikálhassa."[40]

S ez jól tükrözi Nagy Sámuel világnézetét: az eredeti teologikus címet úgy változtatta meg, hogy az veszedelmesen hasonlított d'Holbach *Système de la Nature*-jére. Nagyot – aki a Kollégium könyvtárosaként hozzájuthatott a legfrissebb nyugat-európai munkákhoz – elsősorban az Orpheus szerkesztőjének szabadgondolkozása ragadhatta meg, amikor természettudományi művét neki akarta ajánlani. (Természetesen tudott arról, hogy Csokonai is jelentkezett már Széphalmon, akit az Orpheus filozófiai bátorsága s Kazinczy stílusművészete egyaránt megbabonázott.)

Nagy Sámuel közvetlen jakobinus kapcsolatait gyaníttatja Őz Pálnak, a magyar köztársasági mozgalom rokonszenves fiatal jogászának 1793. augusztus 27-én Pestről Kazinczyhoz intézett levele, amelyben megköszöni, hogy a sárospataki ref. jogakadémia jogtörténeti tanszékére javasolta: „Értettem, Nemes Férfiú, Nagy Sámuelnek leveléből, kit a' debreceni superintendentia Milesz Úr helyébe rendkívül való tanítójává rendelt a' filosofiának, hogy a' minapában arról volna szó Patakon, kit kellene törvénytanítónak hívni, az Úr, Gajpál Pál, Izsák és Ágostony urak engemet javasoltak."[41]

Benda Kálmán, aki a magyar jakobinusok iratainak hatalmas munkájában e levelet közreadta, ezt a jegyzetet kapcsolta Nagy Sámuel nevéhez: „Nagy Sámuel († 1802), 1763 óta a ref. egyház bécsi ágense. (Életrajza: *Zoványi,* 318.1.)" Ez azonban bizonyára tévedés: itt nyilvánvalóan a filozófiai tanulmányokat folytató debreceni Nagy Sámuel jurátusról, a Kollégium könyvtárosáról, Csokonai barátjáról van szó, akit a Magyar Hírmondó 1794. ápr. 4-i – Kazinczy által sugalmazott – névtelen tudósítása is mint filozófust mutatott be: „Ebből nagy philosophust lehet várni: ezt egy discursusa meg mutatja."[42]

Őz Pál levele 1793 augusztusának végén kelt, éppen akkor, mikor Csokonai „*Trocheus lábakon*" Regmec felé tartott Kazinczyhoz, tarsolyában a *Békaegérharc*-cal s Goráni (= Martinovics) röpiratával (amelynek a hóhér 1795. június 3-án, Őz Pál kivégzésekor egy példányát nyilvánosan elégette.

Az is nagyon jellemző – mind Őzre, mind Kazinczyra és barátaikra –, amit 1793. aug. 27-i levelében a jogról és a filozófiáról írt: „Nékem a' filosofiát tanítani sokkal nagyobb kedvem volna, mint a' hazatörvényt. Oka ennek az, hogy amaz tökélletes szabadságot enged a' gondolkodónak, sőt meg kívánja, hogy félre tévén minden autoritást, tsak a' józan észt kövessük egyedül; emez pedig minden leg-kisebben is positivumhoz köti az elmét, 's körül sántzollya formálitásokkal, mellyeken sokszor nem tanátsos által hágni. Esmérem az Úrnak nemes gondolkozása módját; szereti az emberiséget, erős oltalmazója annak szent és el-idegeníthetetlen jussainak, ohajtja, hogy nem tsak a' nemes volna polgár országunkban, hanem a' nemtelen is."[43]

Csokonai éppen hasonlóan vélekedett később a pataki jogról, a Werbőczi-féle „Magyar Ius"-ról s az emberi egyenlőségről.[44]

Mindenesetre Nagy Sámuelnak ez a most közzétett ismeretlen levele nemcsak tántoríthatatlan barátságát mutatja Csokonai iránt, hanem azt is, mi lehetett barátságuk közös világnézeti alapja, amikor „a világosság Istene előtt" esketi meg, hogy a „köz-jónak" s az „emberiség hasznára" áldozzák életüket.

Fölfogására jellemző, hogy barátságukról azt írja, hogy tüze ki nem fog aludni, „míg csak az, a' mi bennem gondolkodik, a' semmiség világába el nem enyészik".

Akkor írta le ezt, amikor Csokonai – ugyancsak Pukytól megőrzött leveleiben – Nagy Gábornak „a' Természetnek leg szentebb Istené"-ről írt, Bessenyei Sándornak pedig arról, hogy „a' mi testünkből – melly az Isten fiának testével atyafi, a' Temető-kertben bogáts-kórók és földi-bodzák fognak erőt adni a' ki fáradt igás lónak."[45]

Nagy Sámuel leveléből érezni lehet a Csokonaira nehezedő üldözést is a teológiai gondolkozású professzorátus részéről, ami bizonyára a szabadgondolkodó Nagyot is érintette. Ezért kel ki oly erős

[40] KazLev. I. h. Csokonai és Nagy Sámuel együttműködésének egy másik példája a jakobinus Bessenyei Sándor Milton-fordítása elé írt ajánló vers, amely N. S. névbetűkkel jelent meg, noha kétségtelenül Csokonai a szerzője. L. Szilágyi F.: Csokonai ismeretlen Költeménye. Magyar Tudomány. 1979. 312–319.

[41] BENDA: I. 924.

[42] CsEml. 184.

[43] BENDA: I. 925.

[44] Ld. MM. I. 238, II. 812–813.

[45] Uo. 469.

szavakkal a fanatizmus ellen, mint másutt Csokonai; ezért mondja róla, hogy „mételye az emberiségnek" s a Junóra utaló hasonlatnak is teológiai vonatkozása van: már Domby ezt a hasonlatot használta, amikor Csokonai kollégiumi konfliktusáról ezt írta: „sok Vallásbeli 's erkőltsi balvélekedésektől megszabadúlvánn, nem minden látszott ő előtte kegyességnek 's Virtusnak, a' mi más előtt, sem nem minden bűnnek a' mit más annak tartott, 's mikor osztán ő ezt a' Juno forma üress felleget nem ölelte, vagy ezen Vallás' 'S Virtus' kenetjét magokon viselő szent haszontalanságoknak, akár valóságból, akár tettetésből vagy legalább okosságból is nem bókolt, sem ama tsupa gőz szűlte Lidércz boszorkány előtt, melytől a' nép fut, nem futott, ördöngősnek, erköltstelennek vallástalannak tartatott, holott pedig nem egyéb hanem a' Fanatismus, és balvélekedés eránt való Antipathiája miatt, tsak vigyázatlan, vagy nem eléggé okos vólt".[46] (A mitológiai kép különben a Vörösmarty verséből is ismert Ixionra vonatkozik, aki szemet vetett Zeusz feleségére, Hérára, s az istenek feje ezért Hérához hasonló fellegképet teremtett, amelyet a vágytól felajzott Ixion mohón átölelt. A *Tempefői*-ben is feltűnik – áttételesen – ez a kép, mikor Páter Köteles azt mondja: „Így tesz kárt az igaz kegyesség színe alatt játszó balgatag buzgóság." Mire Tempefői így válaszol: „Az az eső nélkül való felleg."[47]

Kromvel (Cromwell) s Richelieu említése a levélben az egyházi szolgálatban álló professzorokra céloz, ahogy ez az egész bekezdés Csokonai kollégiumi pörére vonatkozhat.

A „Józanabb gondolkodás 's a' nem haszontalan szókban, hanem cselekedetekben álló filosofia" jól mutatja e barátság világnézeti alapját.

S ehhez – némi kiegészítésül – még valamit Nagy Sámuel filozófiai és irodalmi műveltségéről, amely Csokonairól s kettejük barátságáról is sokatmondóan árulkodik.

Nagy Sámuel egyike volt Rousseau legkorábbi híveinek s népszerűsítőinek hazánkban: 1794-ben Joachim Heinrich Campét, a nagy rousseauista német pedagógust fordította magyar nyelvre, azt az írót, akit két évvel korábban a forradalmi Franciaország díszpolgárául választott. Campénak *Kleine Seelenlehre für Kinder* című munkáját ugyan névtelenül fordította magyarra *(Psychologia Cámpéből.* Pozsonban és Komáromban. 1794.), de volt is rá oka, hiszen fordításának *Az olvasóhoz* című előszavában Rousseau *Émile*-jét idézte, azt a művet, amelyet Goethe a kor új evangéliumának nevezett[48], s amelyet 1762-ben – néhány héttel megjelenése után – a párizsi parlament megégetésre ítélt s szerzője ellen elfogatási parancsot adott ki.

Nagy Sámuel előszavában pontosan ez olvasható: „Rousseau említ Emiljében egy Helvetiai Aszszonyságot, ki kedves gyermekével illyeténképpen bánt [ti. akkor kezdte a vallásra tanítani, amikor értelmével már felfoghatta], és okos tanításának édes gyümőltseit bőven aratta."[49]

S hogy aki ezt leírta, az jól ismerte az *Émile* minden fejezetét, sőt Rousseau többi műveit is, arra is van bizonyítékunk.

1810-ben, Nagy Sámuel halála után (ő is nagyon fiatalon halt meg, akárcsak Csokonai) megjelent Komáromban könyvtárának katalógusa – nyilván az árverezés céljával.[50]

A könyvjegyzék csaknem ezer művet tartalmaz külön szakok szerint: Teológia, Földrajz, Jogtudomány, Történelem, Szónoklattan, Filozófia, Orvostudomány, Szépirodalom, Filológia, s végül Vegyes anyag. (A katalógus – mint címe is jelzi – végig latin nyelvű.)

Csak filozófiai mű – latin, francia, német, magyar nyelvű – 143 db szerepel a jegyzéken, s szépirodalmi munka – a felsoroltakon kívül olasz nyelvű is – 123 db.

Csupán mutatóba hadd említsünk néhányat a filozófiai irodalomból: Descartes munkája *(Renati des Cartes meditationes* &c. Amstolodani. 1650), Hugo Grotius (*Hugonis Grotii de jure belli ac Pacis Libri tres.* Amsterdami. 1701.), Locke (*Joannis Locki* libri IV. *de Intellectu humano.* Lipsiae. 1731.), II. Frigyes (*Hinterlassene Werke Friedrichs 2-te.* Wien. 1789. 15 Tomi), Hume (David Hume *über die*

[46] DOMBY: i. m. 32.
[47] MM. II, 351.
[48] Vö. TEVELI Mihály: Csokonai és Tiedge. EPhK 1900. 304.
[49] I. m. XI. l.
[50] A kiadvány pontos címe: *Catalogus* librorum experientissimi quondam medicinae doctoris Samuelis Nagy de Path tabulae judiciariae assessoris et physici honorarii incl. comita. Comaromiensis. Comaromii. 1810.

menschliche Natur. Halle. 1790.), Montesquieu (*De L'Esprit des Loix.* à Genève, 1750, 1751.), Campe (Joachim Heinric Campe, *Kleine Seelenlehre.* Wien. 1793.), Trenck (*Trenk mérő Serpenyője.* 1790) s Voltaire (*Oeuvres de Voltaire* à Basle. 1737.; *Recueill de pieces Fugitives* par Mr. de Voltaire. à Paris. 1740.) s végül, de nem utolsósorban Rousseau műveiből (*Oeuvres de Rousseau.* 1782. 1–30., néhány kötetnyi hiánnyal; Rousseau, *Émile ou de l'Éducation.* Oeux Pont. 1782.).

E művek olvasása s birtoklása pedig nem is volt veszélytelen, hiszen – mint említettük – Rousseau *Émile*-jét a párizsi parlament máglyára ítélte, s itthon is a tiltott művek jegyzékén szerepelt Voltaire nem egy munkájával együtt.

A szépirodalomból a nagyszámú magyar szerző (Kazinczy, Horváth Ádám, Szentjóbi Szabó, Ányos, Csokonai stb.) mellett sok a francia, olasz, német mű, s a klasszikus auctorok is szép számmal szerepelnek. Pl. Molière (*Les Oeuvres de Monsieur de Molière.* à Toulose. 1699.), Racine (*Oeuvres de Racine.* à Paris. 1689.), Voltaire (*La Fanatisme ou Mahomet le Prophète.* Tragedie par Mr. Voltaire à Amster. 1743.), Metastasio (*Tragedies Opera De L'abbé Metastasio.* à Vienna. 1751.; *Tragedies Opera de L'abbé Metastasio* traduites en François. à Vienne. 1759.), továbbá Gessner, Kotzebue művei magyarul és eredetiben.

„Embert barátjáról": ezek az adatok is sejtethetik, mi mindent olvasott Csokonai is barátjával, Nagy Sámuellel együtt, aki diákoskodásuk idején a Kollégium bibliothecariusa volt.

Nagy azután – az 1796. évi válság után – szerencsésebb utat választott, mint Csokonai: orvostudományt tanult Jenában s más külföldi egyetemeken, így természettudományos gondolkodásával könnyebben be tudott illeszkedni az 1795-i megtorlás után visszahőkölt konzervatív társadalomba.

Összegezve Kilián István fölfedezéseit: a *Generál Hoche halálára* c. vers elfeledett jegyzete mellett különösen a 3. és a 4. darabnak, Csokonai eddig ismeretlen levelének s Nagy Sámuelnek föltehetően őhozzá szóló missilisének van jelentősége: részben életrajzi, de még inkább elvi, világnézeti szempontból: jól jellemzik a költőnek s baráti körének 1795/96 körüli felvilágosult gondolkozását, ami miatt összeütközésbe kerültek a Kollégium vezetőségével.

Csak sajnálhatjuk, hogy a kiváló sárospataki Csokonai-kutató, Gulyás József, annak idején nem másolt ki minden Csokonaira vonatkozó, illetőleg tőle származó adatot a Gesztelyi-kódexből.

Sz. Garai Judit

FÜGGETLENSÉGI PASZKVILLUS A KÉPVISELŐ MIKSZÁTHRÓL ÉS PARLAMENTI KARCOLATAIRÓL

A Mikszáth textológia kimutatta, hogy Mikszáth Kálmán röviddel azután, hogy a Pesti Hírlap szerkesztőségének tagja lett, rendszeresen tudósította lapja olvasóit a parlament üléseiről.[1] Már az 1881–84-es ciklus megnyitásáról beszámolt *Az első ülés* címmel. A kezdeti különböző címvariánsok és különböző megelevenítő eszközök és módszerek után, hamarosan kialakította a végleges formát, amelyet a Pesti Hírlap közönsége gyorsan megkedvelt és a Mikszát-karcolatokat mindennapi olvasmányai közé sorolta. A jellemző vonások felsorakoztatása nem ennek a közleménynek a feladata,[2] csupán azt szükséges megjegyezni, hogy a humoros, ironikus leírások óhatatlanul groteszk helyzeteket rögzítettek. A karcolatokban reflektorfénybe kerültek a képviselők furcsa, sokszor komikus, sokszor a helyzethez nem illő magatartásformái. Alig egy-másfél évvel a karcolat-sorozat megindulása után Mikszáth már megemlítette, hogy egyesek kifogásolják a parlamentet bemutató „komolytalan" hangját. De voltak olyan képviselők, akik tollat is ragadtak és lap szerkesztőjéhez írott levelükben

[1] L. Mikszáth Kálmán Összes Művei (a továbbiakban MKÖM) 62. köt. 289–293 lapján BISZTRAY Gyula részletes okfejtését.

[2] L. első összegzését REJTŐ István: Mikszáth Kálmán gondolatvilága a parlamenti karcolatokban ItK 1970. 603–612., továbbá az eltelt években napvilágot látott MKÖM 68–74. kötetei jegyzetapparátusában a parlamenti karcolatokra vonatkozó megjegyzéseket.